

Marije de Bie

Opening symposium ‘Vertalen en muziek – het dienen van twee muzen’

Marije de Bie (1977) studeerde Griekse en Latijnse Taal en Cultuur en was afwisselend docent klassieke talen en uitgeverijredacteur, bij De Bezige Bij en Nijgh & Van Ditmar. Ze behaalde een Master of Arts in Publishing aan Oxford Brookes University, waarbij ze afstudeerde op Translation policies of Dutch literary publishers. Sinds 2018 is ze als directeur van het Vertalershuis Amsterdam werkzaam bij het Nederlands Letterenfonds. ‘Vertalen en muziek – het dienen van twee muzen’ was het thema van de symposiumdag van de 21e Literaire Vertaaldagen.

Opening symposium ‘Vertalen en muziek – het dienen van twee muzen’

Kennen jullie deze nog?

ἄνδρα μοι ἔννεπε, μοῦσα, πολύτροπον, ὃς μάλα πολλὰ
πλάγχθη, ἐπεὶ Τροίης ἱερὸν πτολίεθρον ἔπερσε·
πολλῶν δ’ ἀνθρώπων ἴδεν ἄστεα καὶ νόον ἔγνω,
πολλὰ δ’ ὃ γ’ ἐν πόντῳ πάθεν ἄλγεα ὃν κατὰ θυμόν,
ἀρνύμενος ἥν τε ψυχὴν καὶ νόστον ἐταίρων.

Dit zijn de eerste vijf regels van Homerus’ *Odyssee*, die ik in de tweede klas van de middelbare school uit mijn hoofd moest leren, en die zo’n indruk op mij maakten dat ik ze nu nog zo kan opdreunen. In dactylische hexameters, het metrum waarin Homerus zijn epos schreef. Een hexameter is een versregel die bestaat uit zes voeten, en elke voet is ofwel een dactylus (een lange lettergreep gevolgd door twee korte) of een spondee (twee lange lettergrepen). Door middel van het gekozen metrum gaf Homerus een extra gevoelswaarde aan zijn vers: een vers met veel spondeeën kan uitdrukking geven aan bijvoorbeeld monotonie, gewichtigheid of verdriet, een vers met veel dactyli aan snelle actie, lichtheid en vrolijkheid.

Het zal misschien klinken als een vreemde fascinatie van een dertienjarige, maar ik herinner me nog goed hoe mooi ik deze oceaandeeining van het Homerische vers vond, en hoezeer het tot mijn verbeelding sprak dat rondreizende sprekers, of misschien moet ik zeggen zangers, in de achtste eeuw voor Christus deze epische poëzie uit hun hoofd voor een luisterend publiek voordroegen.

De *Odyssee* is zo’n verhaal dat we allemaal kennen maar waarop we maar niet uitgekeken raken. Het verhaal van de Griekse Odysseus, die er na tien jaar oorlog voeren in Troje nog eens tien jaar over doet om terug te reizen naar zijn huis, vrouw en zoon op het eiland Ithaka. De blijvende fascinatie voor dit epos blijkt uit de vele vertalingen van de *Odyssee* die in de afgelopen eeuw in het Nederlands zijn verschenen, en die op grond van de omgang van de vertaler met het metrum in drie groepen in te delen zijn: vertalingen in proza, vertalingen in dactylische hexameters en vertalingen in jamben.

Misschien wel de meest gelezen en geliefde Nederlandse vertaling is die van M.A. Schwartz uit 1956, die ervoor koos om het metrum van Homerus los te laten en te vertalen in proza. Hij schrijft daar zelf het volgende over:

‘Ik meen dat de Nederlandse hexameter voor dat doel ongeschikt is en de lezer spoedig meer vermoeit dan boeit. Hoeveel schoons ook te vinden is in de bestaande metrische vertalingen, de lectuur van de gehele *Odyssee* in deze vorm vraagt een volharding die het genot overheerst. Het lijkt mij een verkeerd

begrepen eerbied dit prachtige Griekse metrum te handhaven in het Nederlands, dat zich daartoe niet leent.'

Ik lees de openingsregels van de *Odyssee* in Schwartz' vertaling voor, en jullie zullen horen dat dit weliswaar proza is, maar toch wel een zeer ritmisch proza:

'Muze, bezing mij de listige held, die lang over de wijde wereld zwierf,
nadat hij de machtige burcht van Troje verwoest had.
Van veel mensen zag hij de steden en hij leerde kennen hun aard.
Veel ellende doorstond hij op zee,
vechtend voor zijn leven en de terugkeer van zijn vrienden.'

Veertig jaar later, in 1992, ging vertaler H.J. de Roy van Zuydewijn de uitdaging van het trouw blijven aan het Griekse metrum toch weer aan, en dat resulteerde in de volgende versregels in dactylische hexameters:

'Muze, verhaal van de man van velerlei wegen, die heel lang
rondzwierf, nadat hij de heilige burcht van Troje verwoest had.
Tal van steden van mensen bezocht hij en leerde hun aard en
denkwijze kennen. Op zee moest hij veel ellende verduren,
waar hij voor eigen behoud en de thuiskomst vocht van zijn mannen.'

De Roy van Zuydewijn schrijft dat 'niet een serviel eerbetoon, maar de ritmische kracht van de hexameter zelf aan de keuze van deze versmaat ten grondslag ligt. De wals vertegenwoordigt een ander soort muziek dan een mars en is metrisch daarmee niet verwisselbaar; tussen ritmische beweging en muzikale inhoud bestaat een intrinsiek verband. Een soortgelijk verband, even intrinsiek en onverwisselbaar, bestaat tussen de dynamiek van de Homerische hexameter en de inhoud van het verhaal.'

In 2016 verscheen de nieuwste Nederlandse vertaling van de *Odyssee*, evenals die van Schwartz bij Athenaeum-Polak & Van Gennep, van de hand van Patrick Lateur. Lateur koos voor een vertaling in jambische pentameters, een versregel die bestaat uit vijf voeten van elk twee lettergrepen, waarin steeds een korte lettergreep gevolgd wordt door een lange. Hij legt zijn keuze als volgt uit:

'Het vertalen van antieke poëzie lijkt me in hoge mate een vormprobleem te zijn. De vele versvormen die Griekse en Latijnse dichters hanteren zijn in hedendaagse Nederlandse poëzie amper of niet terug te vinden. Schwartz' keuze om Homerus' open in proza weer te geven blijft verdedigbaar, want Homerus is een magistraal verteller. Maar de eerste dichter van het Avondland verdient het vooral in versvorm te worden omgezet. Liefst geen hexameter, want die versvorm werd in oorspronkelijke Nederlandse poëzie voor het laatst

gebruikt door Bilderdijk. En dat is inmiddels twee eeuwen geleden. Een hedendaagse omzetting vraagt een evenwaardige versvorm, die geen geweld doet aan de inhoud van het origineel, noch aan de Nederlandse syntaxis of de geldende versvormen en -normen. De Franse filosoof Paul Ricoeur pleit in *Sur la traduction* (2004) voor een “équivalence sans identité”, een gelijkwaardigheid zonder gelijkheid. In die geest koos ik bij de omzetting van de homerische hexameter voor het blanke vers, dat in onze literatuur gebruikt wordt voor epische poëzie, zoals in Gorters *Mei* en Nijhoffs *Awater*. Dit vijfvoetig jambisch vers leunt het dichtst aan bij het natuurlijke ritme van onze taal en blijkt ook bij voordracht uitstekend aan te sluiten bij de orale traditie van de homerische rapsoden.’

Oordeelt u zelf:

‘De man van vele listen moet u, Muze,
voor mij bezingen. Hij zwierf zeer veel rond
nadat hij Trojes goddelijke burcht
verwoest had, zag de steden van veel mensen
en leerde zo hun geest en volksaard kennen.
Veel pijn en leed doorstond zijn hart op zee
terwijl hij voor zijn eigen leven vocht,
voor de behouden thuiskomst van zijn makkers.’

Schwartz, De Roy van Zuydewijn en Lateur, drie vertalers van oud-Griekse poëzie die ieder kozen voor een andere manier om in hun vertaling recht te doen aan het ritme van het origineel: loslaten van het metrum en vertalen in proza, trouw blijven aan het oorspronkelijke Griekse metrum, en kiezen voor een metrum dat in oorspronkelijke Nederlandse epische poëzie het meest is gebruikt. Ieder van jullie zal zijn of haar eigen voorkeur hebben.

Vandaag zullen vertalers van proza, poëzie en liedteksten aan het woord komen die ons zullen vertellen over de manieren waarop zij in hun vertalingen proberen recht te doen aan de muzikaliteit van de brontekst.

Nog even terug naar die eerste versregel van de *Odyssee*, waarin Homerus een muze aanroept, een muze die terugkomt in de titel van ons symposium: ‘Vertalen en muziek – het dienen van twee muzen’. De muzen zijn in de Griekse mythologie de negen godinnen van de kunsten en wetenschappen, dochters van Zeus en Mnemosyne. De muze die Homerus hier aanroept is Kalliopè, de muze van het epos, die Homerus nodig heeft als inspirerende kracht voor zijn poëtische creativiteit. Zij moet voor de dichter, die zich als een medium voelt, de woorden als het ware bij hem ‘inademen’.

Met de ondertitel van dit symposium, ‘Het dienen van twee muzen’ smokkelen we een beetje, omdat er in de Griekse mythologie een muze was voor zo ongeveer elke

kunstvorm, zo ook voor muziek, maar niet voor vertalen. Deze ondertitel ontleen ik aan een uitspraak van vertaler Ernst van Altena in het dankwoord dat hij uitsprak bij het aanvaarden van de Martinus Nijhoff Vertaalprijs in 1965:

‘U weet wellicht dat ik cabaretliedjes schrijf, dat ik mijn eerste bekendheid verwierf met vertalingen en/of bewerkingen van chansons van Georges Brassens, Jacques Brel, Guy Béart en anderen. Daarmee zat ik dus in het vakje van de kleine ka... en waag het eens eruit te komen als je durft! Toen mijn Villon-vertaling de boekhandel en de kritiek bereikte, ben ik bang geweest. Bang geweest voor de stemmen die zouden komen vertellen dat een kleine ka’er, een grappenmaker, een lichte muzist, zich niet mocht vergrijpen aan ‘de schoonste voortbrengselen van de Europese cultuur’. Ik had met mijn angst niet helemaal ongelijk, maar het is meegevallen. En mijn dank gaat nu vooral uit naar de jury van de Nijhoff-prijs, die kennelijk aan dit toch wel bestaande parti-pris geen aandacht geschonken heeft. Zoals een Prévert en een Aragon in Frankrijk kans zien om de lichte en de minder-lichte muze gelijkelijk te dienen, zoals anderszins in Frankrijk het werk van Brassens, Ferré, Brel en zelfs Aznavour uitgegeven wordt in de serie ‘Poètes d’Aujourd’hui’, zo hoop ik in de toekomst door te gaan met het dienen van twee muzen, nu zelfs door een bekroning gestijfd in dat kwaad.’

Vandaag komen vertalers aan het woord die in navolging van Ernst van Altena zowel de literatuur als de muziek dienen. Lette Vos, die haar werk als literair vertaalster combineert met haar werk als klassiek zangeres en vertaalster van opera’s, David Colmer die naast proza en poëzie liedteksten vertaalde, Lodewijk Busscher die behalve literair vertaler ook musical-orkestleider is, dichters en poëzie-vertalers Geert Van Istendael en Koen Stassijns, die de nog niet door Ernst van Altena vertaalde chansons van Brel in het Nederlands vertaalden.

Daarnaast komen twee literatuurwetenschappers aan het woord, Maarten Steenmeijer over het belang van aandacht voor muzikale elementen bij het vertalen van literair proza, en Barbara Mariacher in samenwerking met woordkunstenaar Daan de Jager over de rol van muziek in *Holzfällen*, de roman die Thomas Bernhard in 1984 schreef en die onlangs als *Houthakken* in het Nederlands is vertaald door Chris Bakker en Pauline de Bok.

Mirjam Stolk zal ons laten kennismaken met een aan vertalen verwant, maar voor velen waarschijnlijk nog vrij onbekend vakgebied, het muziek tolken. En tenslotte zullen we de dag feestelijk beëindigen met de uitreiking van de Letterenfonds Vertaalprijs door onze directeur Tiziano Perez aan vertaalster Russisch-Nederlands Aai Prins.